

ТРАНСФАРМАЦЫЯ ПАМЕШЧЫЦКАЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСІ Ў 1861–1914 гг.

Развіццё памешчыцкай гаспадаркі ў парэформенны час працякала ў складаных, супярэчлівых сацыяльна-эканамічных і палітычных умовах. У выніку скасавання прыгону захаваліся рэшткі перажыткаў феадальнай эпохі (цераспалосіца, сервітуты, неразмежаванасць памешчыцкіх і сялянскіх зямель і г. д.), што адмоўна ўплывала на развіццё капіталізму ў аграрным сектары эканомікі. Мадэрнізацыю памешчыцкай гаспадаркі стрымлівалі наступствы паўстання 1863–1864 гг. (ваеннае становішча да канца 60-х гг., кантрыбуцыйны збор з даходаў памешчыцкіх маёнткаў, абмежаванні ў тэрытарыяльным перамяшчэнні гаспадароў і інш.). Пасля падаўлення паўстання працягвалася дыскрымінацыйная палітыка ўрада ў дачыненні да дваран рымска-каталіцкага веравызнання, што выразілася ў забароне куплі імі зямлі і набыцця яе іншым шляхам, акрамя як праз спадчыну, недапушчэнне да атрымання крэдытаў у Дваранскім пазямельным банку.

Акрамя гэтага, пераход да капіталістычнай сістэмы вядзення гаспадаркі патрабаваў наяўнасці фінансавых сродкаў, вялікай колькасці наёмных рабочых, памешчыцкіх прылад працы, цяглавай рабочай сілы, агратэхнічных ведаў і здольнасцей да прадпрымальніцкай справы. Зразумела, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону такіх магчымасцей ў большасці памешчыкаў не існавала, таму пераходнай стала адрабочаная сістэма.

Разам з тым, у гэты час памешчыкі звярталіся і да найму рабочай сілы. Пасля скасавання прыгону наёмныя сяляне звычайна апрацоўвалі памешчыцкія землі на сваіх конях і сваім інвентаром. У працэсе сацыяльнай дыферэнцыяцыі сяляне ўсё больш страчвалі цяглавую рабочую сілу і прылады працы. Так, у 1912 г. было зарэгістравана 19,8 % бясконных і 50,1 % аднаконных сялянскіх двароў¹. У 1907 г. у Віцебскай губ. амаль палова беспасяўных і малапасяўных сялянскіх гаспадарак зусім не мела інвентару. «Рассялянванне» ў вёсцы прыводзіла да павелічэння колькасці асоб, якія маглі прапанаваць сябе ў якасці наёмнай рабочай сілы, з аднаго боку, а з другога — вымушала памешчыкаў павялічваць закупку сельскагаспадарчых машын, набываць пародзістых каней і г. д.

Мадэрнізацыйны працэс у земляробстве асабліва наглядна праявіўся ў растуцым прымяненні машын і палепшаных прылад працы. Ужо ў 1879 г. у Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віленскай і Ковенскай губернях дзейнічала 21 прадпрыемства па выпуску сельскагаспадарчых машын. Агульная вытворчасць гэтай прадукцыі за 4 гады (1876–1879) павялічылася ў 1,6 раза (з 107068 да 170738 руб.)². Але, нягледзячы на гэта, у 60–70-х гг. асноўнымі прыладамі для апрацоўкі глебы заставаліся сохі і драўляныя бароны. Менавіта імі ў 1878 г. у Мінскай губ. карысталіся звыш 80 % маёнткаў³.

Пералом у распаўсюджанні машын адбыўся пад уплывам аграрнага крызісу, а таксама далейшай пралетарызацыі сялянства. У сярэдзіне 90-х гадоў, па даных Міністэрства земляробства і дзяржаўных маёмасцей, Беларусь па распаўсюджанні

¹ Экономка Белоруссии в эпоху империализма / под ред. Г. Т. Ковалевско-го. — Минск, 1963. С. 131.

² Историко-статический обзор промышленности России. — СПб., 1883. — Т. 1. — Отд. 1. С. 114.

³ *Шабуня, К. И.* Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг. / К. И. Шабуня. — Минск, 1962. — С. 52.

палепшаных прылад працы знаходзілася на 2-м месцы пасля Наварасіі. У памешчыкаў яны складалі 54–86 %⁴. У 1910 г. у Беларусі на кожны маёнтак прыпадала ў сярэднім 5 жалезных плугоў і 5,5 іншых палепшаных прылад працы і машын.

Механізацыя сельскай гаспадаркі спрыяла пад'ёму прадукцыйнасці працы, пашырэнню вытворчасці. Машына аказвала-ся рэнтабельнай толькі пры наяўнасці вялікай колькасці зямлі. Таму яны выкарыстоўваліся ў асноўным у гаспадарках буйназемельных памешчыкаў. Попыт на машыны, палепшаныя прылады працы садзейнічалі пашырэнню ўнутранага рынку, стымулявалі развіццё прамысловасці, павялічвалі патрэбы на кваліфікаваных сельскагаспадарчых рабочых. Машынная праца выцясняла адрэботкі, якія з'яўляліся тормазам на шляху капіталістычнага прагрэсу.

Прымяненне палепшаных прылад працы і машын было цесна звязана з укараненнем шматпольных севазвотаў. У першыя парэформенныя дзесяцігоддзі панавала трохполле. В. П. Панюціч указваў, што з 295 валасцей сучаснай тэрыторыі Беларусі памешчыкі культывавалі шматполле толькі ў 49 валасцях, ці 14,7 %⁵. У далейшым развіццё капіталізму вымушала памешчыкаў пераходзіць да шматпольнай сістэмы. Аграрны крызіс паскорыў гэты працэс. Важнае значэнне ў гэтых адносінах мела пашырэнне пасеваў бульбы і кармавых траў. Так, у 90-х гг. у памешчыкаў Мінскай губ. практыкаваліся 4- і 8-польныя севазварты. Гэта тычылася ў асноўным буйных землеўладальнікаў⁶. Распаўсюджанне шматпольнай сістэмы,

⁴ *Липинский, В. П.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.) / В. П. Липинский. — Минск, 1971. — С. 74.

⁵ *Панютич, В. П.* Соотношение систем земледелия в помещичьем хозяйстве Белоруссии в 60–70-е годы XIX в. / В. П. Панютич // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Киев, 1979. С. 246.

⁶ Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. — СПб., 1906. — Вып. XII. — С. 277.

асабліва павелічэнне бульбянога палетка, патрабавала прымянення штучных угнаенняў. Амаль да канца XIX ст. у крыніцах сустракаліся спарадычныя звесткі аб унясенні памешчыкамі штучных угнаенняў. Сітуацыя пачала мяняцца ў пачатку XX ст. Так, за 1913 г., у параўнанні з 1912 г., у Віцебскай губ. продаж штучных угнаенняў павялічыўся звыш 80 % (з 90,8 тыс. пуд. да 166,7 тыс. пуд.)⁷. З 1905 да 1913 г. толькі Мінскі земляробчы сіндыкат павялічыў продаж угнаенняў у 8 разоў (з 24020 да 190614 руб.). Галоўнымі пакупнікамі з'яўляліся буйныя землеўласнікі⁸. Прымяненне штучных, разам з натуральнымі, угнаенняў спрыяла павышэнню ўраджайнасці і таварнасці памешчыцкіх маёнткаў.

Мадэрнізацыя ў земляробстве суправаджалася пашырэннем пасяўной плошчы, паскарэннем сельскагаспадарчай вытворчасці. Пасевы збожжавых паступова выцясняліся іншымі культурамі. Важнае месца адводзілася вырошчванню бульбы для харчовага, тэхнічнага і кармавога выкарыстання. Прычым наглядаўся працэс спецыялізацыі розных галін гандлёвага земляробства. Гэта паслужыла перадумовай для ўтварэння буйных спецыялізаваных гандлёва-капіталістычных памешчыцкіх гаспадарак, якія арыентаваліся, у прыватнасці, на вырошчванні бульбы.

Нягледзячы на значнае скарачэнне дваранска-памешчыцкага землеўладання, у пачатку XX ст. агульныя плошчы пад пасевамі бульбы павялічваліся. Бульбяны клін у 1900 г. у 5 беларускіх губернях складаў 133,8 тыс. дзес. зямлі, а ў 1913 г. — ужо 204,9 тыс. дзес. Удзельная ж вага бульбы ў агульным пасе-

⁷ Витебский вестник. — 1914. — 21 февр.

⁸ Вельяминов-Зернов, А. В. Деятельность сельскохозяйственных складов в Минской губернии за 1911—1913 гг. / А. В. Вельяминов-Зернов. — Мииск, 1914. С. 13.

ве склала ў 1900 г. 9,8, а ў 1913 — 15,4 %⁹. Гэта сведчыць аб тым, што памешчыкі, нягледзячы на пераход значнай часткі зямлі ў рукі сялян, імкнуліся ўтрымаць ворныя землі, пераходзілі да шматпольнай сістэмы за кошт скарачэння папару і некаторых традыцыйных збожжавых культур, якія давалі меншы прыбытак. Пераход да бульбаводства спрыяў адказу памешчыкаў ад трохпольнай сістэмы і пераходу да шматпольнай, што само па сабе забяспечвала павелічэнне ўраджайнасці ўсіх культур. Саха і драўляная барана сталі непрыдатнымі для падрыхтоўкі і апрацоўкі глебы. Таму спатрэбіліся плугі, жалезныя бароны, культыватары, ачункі, глебапаглыбляльнікі, бульбакапалкі і іншыя прылады працы. Пашыранае вырошчванне бульбы вымагала і больш ашчадных адносін да зямлі. Памешчыкі вымушаны былі павялічваць статкі жывёлы для атрымання арганічнага ўгнаення, з аднаго боку, а з другога — усё гэта садзейнічала далейшаму развіццю жывёлагадоўлі ў краі.

Важнае значэнне для развіцця памешчыцкай гаспадаркі мела травасеянне, якое станавілася неабходнай складовай часткай гандлёвай жывёлагадоўлі. За другую палову XIX ст. ёсць толькі разрозненыя звесткі аб травасеянні. Яны тычацца ў асноўным найбольш буйных, паказальных памешчыцкіх гаспадарак. Значнае паскарэнне травасеяння наглядалася ў пачатку XX ст. З 1901 да 1912 г. у 5 беларускіх губернях пасяўная плошча пад травамі павялічылася ў 2 разы, а ў 50 губернях Еўрапейскай Расіі — у 1,76 раза¹⁰.

Развіццё жывёлагадоўлі ў памешчыцкай гаспадарцы ў парэфарменны перыяд з'яўлялася непасрэдным вынікам прыстасавання яе да патрабаванняў рыначнай эканомікі. У Беларусі

⁹ Эканоміка Беларусі ў эпоху імперіялізма / пад ред. Г. Т. Ковалевскаго. Мінск, 1963. — С. 138–139.

¹⁰ *Липинский, В. П.* Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. Минск / В. П. Липинский. — 1978. — С. 168.

жывёлагадоўля з'яўлялася важнай галіной сельскай гаспадаркі. Яна была цесна звязана з земляробствам. Жывёлагадоўля забяспечвала палі ўласнікаў арганічным угнаеннем, цяглавай рабочай сілай (коні і валы), прадуктамі харчавання (мяса, маляко, тлушч), сыравінай для прамысловасці. Значная частка жывёлы і прадуктаў жывёлагадоўлі паступала на рынак.

Акрамя дваран-памешчыкаў і сялян, коні знаходзіліся ва ўласнасці і іншых саслоўяў. У цэлым жа ў парэформенны перыяд наглядаўся значны прырост коней у беларускіх губернях. Іх колькасць з 1864 да 1900 г. павялічылася на 707,1 тыс. галоў, альбо ў 1,8 раза. Праўда, з 1900 па 1912 г. наглядалася нязначнае скарачэнне пагалоўя коней — на 43,1 тыс.¹¹. Такі ж працэс наглядаўся і ў дваранскай конегадоўлі. З 1888 па 1900 г. колькасць коней у памесных дваран павялічылася на 15 тыс. 430, альбо на 15,2 %. З 1900 да 1906 г. адбываецца рэзкае памяншэнне — на 12 тыс. 021 галоў (10,3 %), а да 1912 г. колькасць дваранскіх коней павялічылася на 4 тыс. 579 галоў (4,4 %). Не паддавалася ніякім хібам дваранскае конеўладанне толькі ў Мінскай і Гродзенскай губернях. Тут адбываўся яго ўстойлівы рост¹².

Коні, як рабочая жывёла, у сельскай гаспадарцы з'яўляліся адным з асноўных сродкаў вытворчасці. Памешчыкі імкнуліся набыць найбольшую колькасць коней для сельскагаспадарчых работ. У прыватным сектары ім належала прыкладна адна трэць усіх коней, хоць доля іх з 1888 да 1912 г. некалькі паменшылася (на 2,0 %). Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што памесныя дваране з 1877 да 1905 г. страцілі 906,5 тыс. дзес. зямлі, у той час як асабістая прыватная зямельная ўласнасць іншых саслоўяў за гэтыя гады павялічылася на 1028,8 тыс.

¹¹ *Жытко, А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / А. П. Жытко. — Мінск, 2003. — С. 56.

¹² Тамсама, С. 57.

дзес., альбо ў 2,3 раза¹³. Такім чынам, колькасць коней у памесных дваран у разліку на зямельную плошчу павялічвалася больш хутка, чым у прадстаўнікоў іншых саслоўных груп. Гэта сведчанне таго, што ў памешчыцка-дваранскай гаспадарцы паступова ўкаранялася капіталістычная сістэма, якая выцясняла адрабочную.

Калі ў дарэформенныя гады памешчыкі стваралі конныя заводы для вырошчвання звычайна коней бегавых альбо іншых парод (як хобі), то ў канцы XIX — пачатку XX ст. гэта выклікалася вытворчай неабходнасцю.

Такім чынам, пераход у сельскай гаспадарцы ад ручной працы (асабліва пры пасеве і ўборцы ўраджаю і яго апрацоўцы) да машынай на коннай цязе не мог не паўплываць станоўча на паляпшэнне дваранска-памешчыцкай конегадоўлі і наадварот — усё гэта спрыяла павышэнню прадукцыйнасці працы.

Важную ролю ў памешчыцкай гаспадарцы іграла развядзенне буйной рагатай жывёлы. У 60–70-х гг. яе частка (валы) выкарыстоўвалася ў якасці цяглавай рабочай сілы і ў гандлі мясам. У далейшым коні выціснулі валоў і іх удзельная вага ў памешчыцкай гаспадарцы да канца XIX ст. складала нязначную частку. Асаблівую каштоўнасць мелі каровы. Буйная рагатая жывёла выкарыстоўвалася для атрымання арганічнага ўгнаення, мяса і малочных прадуктаў, якія паступалі на продаж.

З 1856 да 1911 г. статак буйной рагатай жывёлы ў 5 беларускіх губернях павялічыўся з 1567,7 тыс. да 3217,8 тыс. галоў, ці больш як у 2 разы. Асабліва гэта тэндэнцыя адлюстравалася на колькасці і якасці кароў. Так, з 1856 да 1911 г. статак дойных кароў у краі павялічыўся на 1080,2 тыс. галоў, альбо ў 3,0 разы. Найбольшы прырост наглядаўся ў Мінскай — на 255,9 % і Віленскай губ. — на 228,2 %, а найменшы — у Магі-

¹³ Тамсама, С. 58.

лёўскай — 142,8 %. Акрамя гэтага, калі ў 1856 г. у Еўрапейскай Расіі на 100 жыхароў прыходзілася 12,6 дойных кароў, а ў 5 беларускіх губернях — 12,3, то ўжо ў 1911 г. гэтыя суадносіны раўняліся 9,6 і 14,5 адпаведна¹⁴.

Адным з кірункаў развіцця жывёлагадоўлі з'яўлялася малочнатаварная вытворчасць. Але ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону яна, як і іншыя галіны памешчыцкай гаспадаркі, прыйшла ў заняпад. Статкі пародзістых кароў пачыналіся, таму што цяпер для іх дагляду патрабаваліся значныя сродкі (павышэнне кошту рабочай сілы, няздольнасць большасці памешчыкаў арганізаваць гаспадарку ў новых умовах, памяншэнне абаротнага капіталу, кантрыбуцыі і г. д.). У архіўных крыніцах, справаздачах губернатараў, навуковых даследаваннях таго часу мы знаходзім толькі фрагментарныя звесткі аб тым, што ў таго ці іншага памешчыка правільна арганізаваная сістэма малочнатаварнай вытворчасці. Па сутнасці ў гэтыя гады былі толькі асобныя гаспадаркі, дзе ўтрымліваліся высокапародзістыя малочныя каровы і праводзіліся селекцыйныя мерапрыемствы па ўдасканаленні мясцовай пароды буйной рагатай жывёлы. У цэлым жа ў 60–70-х гг. жывёлагадоўля ў памешчыцкіх гаспадарках Беларусі, а тым больш у сялянскіх, на сіла «гнавы» характар, для якой не патрэбны былі пародзістыя каровы, выдаткі на ўтрыманне якіх былі значна большымі. Толькі з пачаткам аграрнага крызісу, ростам гарадскога насельніцтва, пабудовай новых чыгунак, шашэйных дарог, прамысловым уздымам 90-х гг. у памешчыцкай гаспадарцы наглядаўся паступовы пераход да малочнатаварнай вытворчасці як адной з галоўных галін.

Для паляпшэння статка дойных кароў у 80–90-х гг. у буйных памешчыцкіх маёнтках усё часцей засноўваліся «заводы»

¹⁴ *Жытко, А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / *А. П. Жытко.* — Мінск, 2003. — С. 65–66.

па развядзенні замежных парод. Абзавядзенне памешчыкамі замежнай буйной рагатай жывёлай спрыяла не толькі распаўсюджанню яе ў іншых гаспадарках, але і правядзенню селекцыйнай работы шляхам скрэшчвання з мясцовай беларуска-літоўскай пародай. Адным з вядомых селекцыянераў і папулярызатараў беларуска-літоўскай пароды ў Беларусі з'яўляўся ўладальнік маёнтка Ігнацічы, дваранін В. Ельскі. У 1914 г. на Усерасійскай выставе ў Маскве ўпершыню была прадстаўлена беларуска-літоўская парода кароў.

У пачатку ХХ ст. памешчыкі пачалі арганізоўваць кантрольныя саюзы з мэтай селекцыі кароў. У 1912 г. быў створаны Гродзенскі саюз жывёлаводаў і жывёлазаводчыкаў, да якога ў 1913 г. далучыліся памешчыкі Сувалкаўскай губ. і часткі Віленскай губ. Пад кантролем саюза знаходзілася 4 тыс. галоў рагатай жывёлы. Савет саюза вырашыў правесці масавае абследаванне парод буйной рагатай жывёлы Гродзенскай губ. і адкрыць курсы даглядчыкаў жывёлы ў маёнтку Астравок, што каля Гродна¹⁵. Да 1914 г. у Мінскай губ. былі заснаваны 3 памешчыцкія і 1 сялянскі кантрольныя саюзы ўладальнікаў толькі беларуска-літоўскай пароды жывёлы¹⁶. У маі 1914 г. быў створаны Магілёўскі губ. кантрольны саюз¹⁷.

Паляпшэнне статка дойных кароў не магло не сказацца на павышэнні ўдоўж. Калі ў 60–70-х гг. памешчыцкія каровы ў сярэднім у год давалі 20–60 вэдзер малака, у 90-х — да 70, то ў 1910–1914 гг. толькі ад адной беларуска-літоўскай каровы надойвалі 130 вэдзер пры тлустасці 4,23 %¹⁸. У першае дваццацігоддзе пасля скасавання прыгону ў тых нязначных па колькасці маёнтках, дзе ўтрымліваліся дойныя каровы, малако перанрацоўвалася ў асноўным на масла і сыры. З канца ХІХ ст.

¹⁵ Обзор Гроднеиской губернии за 1913 г. — Гродно, 1914. — С. 103–104.

¹⁶ Вестник Минского губернского земства. — 1914. — № 7. — С. 32.

¹⁷ Вестник Могилевского губернского земства. — 1914. — № 10. — С. 40.

¹⁸ Ветерианная хроника Витебской губернии. — 1913. — № 3–4. — С. 12.

з'явілася магчымасць пастаўляць ужо малако, смятану, вяршкі на вялікую адлегласць ад раёнаў іх вытворчасці. Справа ў тым, што на чыгунках Беларусі паявіліся спецыяльна абсталяваныя вагоны-лядоўнікі.

Аб ўзмоцненым развіцці малочнатаварнай гаспадаркі ў пачатку ХХ ст. сведчыць і той факт, што сельскагаспадарчыя таварыствы, а пазней землеўпарадкавальныя камісіі і земствы пачалі ствараць школы, праводзіць курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў малочнай вытворчасці. Аб інтэнсіфікацыі развіцця малочнай гаспадаркі сведчаць і тыя факты, што памешчыкі на пачатку ХХ ст. імкнуліся адкрыць лаўкі, саюзы па збыту і склады малочнай прадукцыі. Так, Мінскім таварыствам сельскай гаспадаркі быў створаны склад малочных нрадуктаў у Варшаве, а Магілёўскім — у Кіеве. Пры гэтым, калі да 1902 г. збыт прадуктаў ішоў у асноўным за мяжу, то цяпер прадукты малочнай жывёлагадоўлі пераважна збываліся ў імперыі, дзе даходы перавышалі амаль у 1,5 раза ад замежнага продажу. У 1902 г. у Мінску арганізавалася таварыства па збыце малочнай прадукцыі¹⁹.

Перапрацоўка малочнай прадукцыі патрабавала ўдасканалення абсталявання і заснавання масларобчых і сыраварных заводаў. Да 80-х гг. у крыніцах утрымліваюцца адрывачныя звесткі аб іх існаванні. Звычайна масла і сыры выраблялі самым прымітыўным спосабам. Першыя заводы з сепаратарамі і іншымі прыстасаваннямі пападаюць у афіцыйную статыстыку з пачатку 80-х гг. Так, у 1883 г. зафіксаваны адзін такі завод з 2 рабочымі, які даваў прадукцыі на 3 тыс. руб. у год. У Гродзенскай губерні іх налічвалася 7 з колькасцю рабочых 50 чал., але сума вытворчасці складала толькі 5650 руб.²⁰. Відаць, боль-

¹⁹ Молочное хозяйство. — 1903. — № 1. — С. 8.

²⁰ Памятная книжка Гродиенской губернии на 1885 год. В 2 ч. — Гродно, 1884. — Ч. 2. — С. 61.

шасць такіх невялікіх заводаў на пачатку ХХ ст. была сканцэнтравана ў Гродзенскай губ. Так, у 1912 г. тут дзейнічалі 27 заводаў па вытворчасці масла і сыру, якія вырабілі прадукцыі на 44,1 тыс. руб. У гэтым жа годзе ў Магілёўскай губ. 7 заводаў з 22 рабочымі далі прадукцыі на суму 15,5 тыс. руб. Зразумела, што гэта былі найбольш вядомыя заводы з паравымі катламі. Тыя ж маэнткі, дзе выраблялі масла і сыры з дапамогай механічных сепаратараў, прэсаў і г. д., не ўключаліся ў афіцыйную статыстыку. Так, па даных Віленскага статкамітэта, у губерні ў 1909 г. дзейнічала ўсяго 2 заводы, якія вырабілі прадукцыі толькі на 2600 руб. У той жа час у беларускіх паветах гэтай губерні ў 1909 г. было выраблена масла на суму 78736 руб., а сыру — на 43702 руб., што разам склала 122438 руб.²¹ Такім чынам, статыстыка масларобчых і сыравараных заводаў не адлюстроўвае ўзроўню развіцця малочнай гаспадаркі. Разам з тым, яна з'яўляецца сведчаннем тэхнічнага прагрэсу, які адбываўся ў гэтай сферы.

Арыентацыя памешчыцкай гаспадаркі на малочную вытворчасць мела вынікам не толькі павышэнне таварнасці гаспадарак, далейшае развіццё ўнутранага і знешняга гандлю, але і спрыяла інтэнсіфікацыі ўсёй сельскагаспадарчай вытворчасці.

Важнай галіной развіцця памешчыцкай жывёлагадоўлі з'яўлялася свінаводства. Неабходна адзначыць, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону памешчыцкае гандлёвае свінаводства, відаць, не атрымала значнага развіцця. Свінні звычайна разводзіліся для задавальнення асабістых патрэб уласнікаў маёнткаў, а прырост у свінаводстве ішоў галоўным чынам за кошт сялянскіх гаспадарак. У цэлым жа ў парэфарменныя гады тэмпы развіцця свінагадоўлі былі высокімі.

²¹ *Жытко, А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / А. П. Жытко. — Мінск, 2003. — С. 74.

Колькасць свіней у 5 беларускіх губернях з 1856 да 1911 г. павялічылася з 949,3 тыс. да 2 108,4 тыс. галоў, альбо ў 2,2 раза. Найбольшы прырост прыпадаў на Мінскую і Гродзенскую губерні (у 2,7 і 2,5 раза адпаведна). У Мінскай губ. быў зафіксаваны і найбольшы абсалютны лік свіней (643,8 тыс. галоў, ці 30,5 % ад агульнай колькасці), а найменшы — у Віцебскай губ. (309,4 тыс. галоў, ці 14,7 %) ²².

У 1911 г. у Еўрапейскай Расіі і Польшчы па колькасці свіней у разліку на 100 жыхароў першае месца займала Курляндская губ. (22,9), другое — Гродзенская (22,5), трэцяе — Мінская (22,4). На 10-м месцы знаходзілася Магілёўская губ. (17,7), на 11-м — Віцебская (16,7) і на 14-м — Віленская губ. (15,9). Па 50 губернях Еўрапейскай Расіі прыходзілася 10, а з Царствам Польскім — толькі 9,6 свіней на 100 жыхароў ²³. Такім чынам, Беларусь на пачатку ХХ ст. пераўтварылася ў рэгіён высокаразвітой свінагадоўлі.

Зразумела, што памешчыкі займаліся не спажывецкай, а гандлёва-прадпрымальніцкай свінагадоўляй. Гэтаму садзейнічала і кан'юнктура цэн на рынках як на свіное сала, так і на мяса. У прыватнасці, з канца ХІХ ст. да 1911 г. цэны на свіное мяса ў 5 беларускіх губернях выраслі ў сярэднім у 1,5 раза. Найбольш высокія цэны за 1 пуд мяса былі ў Гродзенскай (615 кап.) і Мінскай (540 кап.) губ. У цэлым жа кошт беларускага мяса ў 1911 г. складаў 542 кап. за пуд, а ў Еўрапейскай Расіі ў цэлым — толькі 474 кап. ²⁴.

Прагрэс у развіцці памешчыцкай свінагадоўлі не мог быць магчымым без пашырэння і ўдасканалення кармавой базы. Гэта было звязана з павышэннем ураджаяў традыцыйных

²² Жытко, А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / А. П. Жытко. — Мінск, 2003. — С. 75.

²³ Тамсама. С. 75.

²⁴ Тамсама. С. 77.

збожжавых культур і, асабліва, бульбы. У пачатку ХХ ст. на рост пагалоўя памешчыцкіх свіней станоўча паўплывала і развіццё малочнай гаспадаркі. Адходы ад перапрацоўкі ма- лака таксама ішлі на корм свіней. Такім чынам, прагрэсіўныя працэсы ў земляробстве, агракультуры і таварнай жывёла- гадоўлі знаходзіліся ва ўзаемасувязі і станоўча ўплывалі на развіццё сельскай гаспадаркі ў цэлым.

Немалаважнае значэнне ў жывёлагадоўлі Беларусі займала авечкагадоўля. На тэрыторыі краю разводзіліся мерыносавыя авечкі ў дваран-памешчыкаў, за выключэннем Слонімскага па- вета, дзе ў сялян іх было 520 галоў, а таксама непародзістыя, грубашэрсныя як у сялянскіх, так і памешчыцкіх гаспадарках. У многіх уладальніцкіх маёнтках танкарунная авечкагадоўля была даволі буйной сельскагаспадарчай галіной. Звычайна ў іх утрымлівалася ад 300 да некалькі тыс. авечак. У другой па- лове ХІХ ст. статкі менш чым у 300 галоў сустракаліся вельмі рэдка, паколькі ў такіх выпадках значна ўзрасталі выдаткі на іх утрыманне. Па падліках В. П. Панюціча, у першай палове 60-х гг. з 22 абследаваных эканомій Беларусі, дзе ўтрымлівалі мерыносаў, у 12 з іх налічвалася звыш 1 тыс. галоў, у 9 — ад 300 да 1 тыс. У канцы 90-х гг. з 25 уладальніцкіх мерыносавых гаспадарак краю ў 11 было звыш 1 тыс. авечак, у 12 — ад 300 да 1 тыс., і ў 2 — да 300. Найбольш вядомымі і буйнымі экано- міямі, дзе вырошчваліся мерыносавыя авечкі ў Беларусі, былі маёнткі Свіслач гр. Пуслоўскага Гродзенскага, Шчорсы гр. Храптовіча Навагрудскага, Парэчча Скірмунта Пінскага паве- таў. Хоць гэтыя мерыносавыя «заводы» захаваліся ў пачатку ХХ ст., але роля танкаруннай авечкагадоўлі няўхільна паніжа- лася. Аб гэтым сведчыць агульнае скарачэнне колькасці меры- носаў (з 449,0 тыс. у 1864 г. да 103,1 тыс. у 1911 г., ці ў 4,4 раза). Да пачатку Першай сусветнай вайны колькасць танкарунных авечак пачала рэзка памяншацца. Калі ў 1911 г. у Гродзенскай губ. налічвалася 73,7 тыс. мерыносаў, то ўжо ў 1913 г. — толькі

22,2 тыс. У Мінскай губ. у 1913 г.— 6,3 тыс. супраць 27,6 тыс. у 1910 г.²⁵. Адказ памешчыкаў ад гэтай галіны жывёлагадоўлі быў выкліканы эканамічнай немэтазгоднасцю. Па-першае, узмацнілася канкурэнцыя як на сусветным, так і на расійскім рынку на танкарунную воўну, а па-другое, буйнарагатая жывёлагадоўля з яе малочнай накіраванасцю і свінагадоўля сталі больш выгаднымі галінамі прыкладання капіталу.

Акрамя сельскай гаспадаркі, значную ўвагу памешчыкі надавалі прамысловай вытворчасці. У сувязі з рэформай 1861 г. усе прадпрыемствы, заснаваныя на прымусовай працы, закрыліся альбо былі пераведзены на вольнанаёмную працу. Прамысловасць атрымала неабмежаваныя рэзервы асабіста вольнай рабочай сілы з ліку абезземеленых і пралетарызаваных сялян, а таксама рынак для збыту прадукцыі, які пастаянна пашыраўся і паглыбляўся ў ходзе разбурэння натуральнай і паўнатуральнай памешчыцкай і сялянскай гаспадарак. Развіццю памешчыцкай прамысловасці садзейнічала інтэнсіўнае будаўніцтва чыгунак, шашэйных дарог, павелічэнне попыту на лесамацэрыялы, прадукты хімічнай прамысловасці, якая працавала на мясцовай сыравіне, на спірт і інш. Па няпоўных і супярэчлівых даных, колькасць дваранска-памешчыцкіх цэнзавых прадпрыемстваў пастаянна павялічвалася. Так, у 60-х гг. XIX ст. у 35 беларускіх паветах дзейнічалі 94 дваранскія мануфактуры і фабрыкі, 83 % ад іх агульнай колькасці. У 1901 г., па нашых падліках, фабрык і заводаў у руках толькі дваран было 454, што складала прыкладна 53 % ад іх агульнай колькасці, а ў 1913 г. — 615, альбо 48,0 %. Такім чынам, з 60-х гг. XIX ст. да 1913 г. колькасць дваранска-памешчыцкіх прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці павялічылася ў 6,5 раза, але доля іх

²⁵ *Жытко, А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / *А. П. Жытко.* — Мінск, 2003. — С. 166, 169.

сярод іншых саслоўяў наменшылася ў 1,7 раза²⁶. Гэта азначае, што чыста буржуазная прамысловасць развівалася значна больш хуткімі тэмпамі, чым прамысловасць абуржуазіўшыхся памешчыкаў.

Адной з важкіх галін прамысловай вытворчасці ў памешчыцкіх гаспадарках было вінакурства, якое было цесна звязана з жывёлагадоўляй і земляробствам. Вінакурства давала спірт, які меў вялікі збыт, і барду на адкорм жывёлы. Бровары ў Беларусі адносіліся да трэцяй і другой катэгорыі, гэта значыць, былі дробнымі (85,7 %) і сярэднімі (14,3 %), на апошніх вытворчасць бязводнага спірту не дасягала 40 тыс. вёдзер у год. Звычайна на вінакурных заводах былі задзейнічаны 1 магістр і 5–7 (за рэдкім выключэннем — 12–18) рабочых. У адпаведнасці з данымі за 1890 г., на 376 дзейнічаўшых заводах у 5 беларускіх губернях працавала 2900 рабочых, альбо ў сярэднім па 7–8 чалавек на кожным з іх. Па шэрагу прычын колькасць бровараў у першыя 40 гадоў пасля рэформы 1861 г. паступова скарачалася. Толькі з пачатку XX ст. наглядаўся рост колькасці вінакурняў. У 5 беларускіх губернях яна павялічылася з 428 у 1899/1900 г. да 574 — у 1906/1907 г. і да 628 — у 1910/1911 г., альбо ў 1,47 раза ў параўнанні з 1899/1900 г., а вытворчасць спірту — у 1,74 раза. Гэта сведчанне далейшага ўзбуйнення як саміх заводаў, так і ўдасканалення тэхналагічных працэсаў. Так, у Гродзенскай губ. за 1900–1913 гг. былі заснаваны 33 новыя бровары, аснашчаныя новым абсталяваннем, што складала 33 % ад усіх дзеючых²⁷.

Сыравінай для вінакурства з'ўляліся хлебныя прыпасы і бульба. Да 1881/1882 г. большасць спірту выкурвалася са збожжавых культур, але з адзначанага часу бульба паступова пача-

²⁶ Жытко, А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / А. П. Жытко. — Мінск, 2003. — С. 172–173.

²⁷ Тамсама. С. 179–181.

ла іх выцясяняць. Было ўстаноўлена, што выхад спірту з 1 дзес. пасеву бульбы быў значна большы ў параўнанні з 1 дзес. збожжавых. Так, з 1 дзес. жыта выхад бязводнага спірту складаў 26,3 вядра, а бульбы — 78,9 вядра, ці ў 3 разы больш²⁸. Пераход да бульбы, як галоўнага сыравіннага матэрыялу, азначаў не толькі далейшую камерцыялізацыю вінакурнай вытворчасці, але і капіталізацыю земляробства.

Такім чынам, неабходна адзначыць, што памешчыцкае прадпрымальніцтва Беларусі ў парэформенны перыяд у сацыяльна-эканамічным плане з'яўлялася адлюстраваннем агульнага працэсу мадэрнізацыі памешчыцкай гаспадаркі на рыначных пачатках. Пасля скасавання прыгону памешчыцкая гаспадарка працягвала называцца дваранскай толькі па яе слоўнай прыналежнасці. Што тычыцца яе вытворча-эканамічнага характару, то яна амаль ва ўсім адпавядала. Акрамя гэтага, буйныя памешчыцкія гаспадаркі ў сваёй большасці выступалі цэльным арганічным комплексам, які ўключаў у сабе не толькі сельскагаспадарчую вытворчасць як такую, але і прамысловую разам з гандлем.

²⁸ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли / под ред. В. И. Покровского. — СПб., 1902. — С. 105.